

УДК 351:343.224.1

Ю. М. ХАРУК

**ВІПЛИВ МОРАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ
ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ
МІСЦЕВИМИ ОРГАНАМИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ**

Розглянуто проблему правопорушень через призму моральних чинників. Обґрунтовано роль моральних аспектів у системі механізмів державного управління профілактикою правопорушень неповнолітніх.

The problem of offences through the prism of moral factors is examined. The role of moral aspects are well-grounded in the system of mechanisms of state administration of offences minor a prophylaxis.

Ключові слова: дитина, задатки, здібності, проступок, правопорушення, злочин, мораль, спадковість, схильність, суспільство, держава, державне управління, державне регулювання.

Проблемою держави є низький рівень морального стану суспільства, особливо його неповнолітніх членів. Недоліки системи державних і громадських інститутів профілактики правопорушень призвело до падіння моралі серед значної частини населення, що створило сприятливі умови для скоєння правопорушень та поглиблення антисоціальних явищ. Тому особливою сьогодні є потреба оптимізації структури органів, установ та організацій, що здійснюють заходи з профілактики правопорушень. Це не лише педагогічне, соціально-психологічне, криміногенне питання, але й сфера діяльності державного управління, що пов'язане із формуванням життєвої позиції молодих громадян – майбутнього нашої держави. Управління суспільною мораллю як один з найефективніших і найоптимальніших видів первинної профілактики є складовою частиною організації профілактики правопорушень місцевими органами виконавчої влади.

Саме тому дослідження зв'язку впливу моральних чинників на правопорушення неповнолітніх і проблематики ефективності управління суспільною мораллю в Україні є своєчасним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких висвітлено розв'язання проблеми зростання ролі морально-етичного фактору в системі державного управління, показує, що внесок у вирішенні даної проблеми зробили вітчизняні вчені: В. Цветков, С. Серьогін, О. Антонова, І. Хожило, Л. Орбан-Лембрик, М. Рудакевич та ін. Проте слід зазначити, що в даній галузі в основному робиться акцент на етикет суб'єктів державного управління. Актуальність, складність і багатоплановість проблем, пов'язаних із зв'язком моральних чинників з правопорушенням неповнолітніх, їх профілактикою, показали особливу зацікавленість до них юристів, медиків, психологів, педагогів у різні часи: А. Морель,

І. П'ятницька, К. Зорін, Д. Попов, В. Зеньковський, О. Заросинський, М. Нордау, Д. Бленкенхорн, Г. Кашкар'юв, В. Оржеховська, І. Петровська, О. Бакаєв, С. Черненко, М. Фіцула, С. Гончарук та ін. зробили внесок у розвиток проблеми пошуку ефективних заходів для попередження, запобігання правопорушень серед неповнолітніх, хоча в їхніх працях не згадано питання організації профілактики правопорушень місцевими органами виконавчої влади. Тому невирішеною раніше частиною загальної проблеми, якій присвячується означена стаття, є акцентування уваги на значенні стану моралі як форми свідомості об'єктів управлінської діяльності у сфері профілактики правопорушень неповнолітніх, запобігання скоєнню правопорушень засобами управління суспільною мораллю.

Метою публікації є дослідження моральних детермінант правопорушення неповнолітніх, в'яснення впливу моральних чинників на злочинність неповнолітніх, обґрунтування морального оздоровлення нації як напряму профілактики правопорушень і висвітлення питань організації профілактики правопорушень місцевими органами виконавчої влади засобами управління суспільною мораллю.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі завдання:

- виявити залежність між моральним чинником і рівнем злочинності в суспільстві і показати його значущість у системі механізмів державного управління профілактикою правопорушень неповнолітніх;
- розглянути управління суспільною мораллю як складову організації профілактики правопорушень органами влади.

Правопорушення неповнолітніх залишається проблемою, для розв'язання якої необхідно брати до уваги різноманітні соціальні підходи та погляди. Серед детермінуючих чинників проблеми правопорушень розглядаються виховання, навчання, генетичний чинник. Важливим, на нашу думку, є в'яснення ролі моралі як форми суспільної свідомості або системи поглядів, уявлень, норм та оцінок, що регулюють суспільне життя [13], зокрема у сфері управління профілактикою правопорушень неповнолітніх.

Визначення моралі як чинника означає, що вона є умовою, причиною, рушійною силою якогось явища. У даному випадку розглядається моральний чинник як умова, рушійна сила явища правопорушень неповнолітніх. Серед низки моральних причин слід виокремити зловживання наркотичними речовинами, алкоголем, ігрову залежність, токсикоманію, ранні та невіпорядковані статеві зв'язки, неповні та неблагополучні сім'ї.

Розглядаючи девіантну поведінку як відхилення від нормальної, загально визнаної поведінки в суспільстві до моральних проблем її прояву серед дітей та молоді традиційно відносять вживання наркотиків, невіпорядковані та ранні статеві контакти, зловживання алкоголем, безпритульність, бездоглядність. Слід сказати, що ці складові тісно пов'язані між собою і часто стають причиною такого крайнього прояву девіантної поведінки, як правопорушення. Управління профілактикою цих девіацій, які генерують виникнення проблем суспільної моралі, покладено на такі місцеві органи: управління культури, охорони здоров'я, сім'ї молоді та спорту, освіти, служби у справах дітей, суди та підрозділи Міністерства внутрішніх справ.

Проблему профілактики наркозалежності в Україні, окрім недосконалості та ліберальності законодавства, вбачаємо в такому:

- боротьба з наркоманією зміщена в сторону профілактичної роботи із споживачами. Профілактика несанкціонованого виготовлення та збуту наркотичних речовин знаходиться на слабшому рівні, хоча обидві повинні бути рівнозначними;
- наркотичні речовини у вигляді ліків чи традиційних наркотиків відносно легкодоступні, що носить загальнодержавний масштаб і є проблемою в першу чергу МВС, митниці, системи закладів охорони здоров'я.

Саме тому в Україні потрібно зробити акцент на боротьбі з виробниками та розповсюджувачами через посилення жорсткості системи кримінального права (збільшення термінів ув'язнення, спрощення можливості конфіскації майна). На сьогодні помітною девіацією серед неповнолітніх стають токсикоманія та комп'ютерна залежність, які за руйнівною силою не поступаються наркотичній. У практиці відомі випадки, коли діти, покидаючи дім, ночують у приміщеннях комп'ютерних клубів. Серед правознавців з'являються побоювання щодо поширення в майбутньому токсикоманії в середовищі неповнолітніх, які проживають у малозабезпечених і неблагополучних сім'ях. Зв'язок правопорушень із вживанням підлітками психотропних речовин описує О. Заросинський [7].

Моральною проблемою сьогодення, що завдає шкоди неповнолітнім, є ранні та невпорядковані статеві стосунки, на яку вказують медики, психологи, педагоги. Лікар-практик К. Зорін відзначає, що результатом випадкових, невпорядкованих статевих контактів є порушення особистості, психіки і поведінки, втрата успадкованих ясності та гостроти розуму [9]. Також на це вказує і В. Зеньковський [8]. У 1964 р. серед підлітків нашої країни 14 % юнаків та 5 % дівчат мали досвід сексуальних стосунків, в 2000 р. – відповідно 48 % і 54 %. Як свідчить статистика, кожна десята дівчинка починає сексуальні стосунки до 14 років, а до 16 років 80 % підлітків мають певний досвід інтимного життя [4]. Особливо небезпечними є кровозмішення та статеві збочення.

Безладні та ранні статеві контакти мають такі корені:

- легкодоступність до еротики та порнографії (кіно, інтернет);
- пропаганда ЗМІ легкості статевих стосунків, “вільної” любові;
- надання співмешканцям статусу сім'ї, без реєстрації шлюбу в державних органах може призвести до падіння авторитету інституту сім'ї як основи традиційного виховного та базового профілактичного середовища;
- вживання алкоголю, наркотичних і токсичних речовин.

Розміщення оголошень про інтимні зустрічі за винагороду та девіантні форми інтимних стосунків у неспеціалізованих засобах масової інформації заборонено Законом (ст. 6). Однак у друкованих засобах України зустрічаються оголошення антиморального характеру, які пропонують різного роду статеві зв'язки та інтимні послуги, зі змісту оголошення часто випливає, що за інтимні послуги вимагається плата [1]. На наш погляд, будь-яка пропаганда чи реклама розбещеності, алкоголю, тютюну повинна бути заборонена законодавчо та переслідуватися Законом. З цією метою також необхідно заборонити видовищні заходи сексуального характеру, під яким Закон визначає публічний показ у будь-якій формі продукції сексуального характеру або сценічні дії, метою яких є втілення сексуальних дій.

Серед проблем морального виховання неповнолітніх є куріння. Продаж сигарет неповнолітнім в Україні заборонено, однак вони реально мають змогу придбати сигарети. Причину цього явища вбачаємо у відсутності належного контролю з боку державних органів та ознайомлення дорослих та дітей з відповідальністю за порушення законодавства. Припускаємо, що поширення сигарет серед неповнолітніх шляхом купівлі повнолітніми має досить малу частку. Фіксуючи продаж сигарет неповнолітньому, держава застосовує певні санкції до розповсюджувачів (штрафи, попередження, позбавлення ліцензії), однак під час виявлення неповнолітнього з сигаретою чи пивом, до нього не застосовують жодних засобів профілактичної роботи: ні штрафів, ні бесід, ні повідомлення батькам. Саме через такі упущення можна спостерігати масовість неповнолітніх на вулицях із сигаретами та пивом.

У випадку системного (до трьох разів) виявлення неповнолітніх осіб, які курять, вживають пиво, слабоалкогольні та спиртні напої пропонуємо ініціювати притягнення батьків до адміністративної відповідальності. Також істотним буде своєчасне проведення профілактичних заходів: профілактичні бесіди з неповнолітнім, повідомлення та попередження батьків.

Необхідно започаткувати проведення спільних рейдів працівниками МВС і СуСД з виявлення дітей, які вживають у громадських місцях спиртні напої, пиво та палять. Такі рейди по-перше, зменшать епідемію тютюнопаління, розпивання неповнолітніми пива у громадських місцях, по-друге, поповнять бюджет. Як дієвий профілактичний засіб у сфері управління пропонуємо збільшити вік, з котрого можна придбати алкогольні напої та сигарети, – 21 рік.

Проблемою законодавства в галузі суспільної моралі є те, що воно неконкретне, надто ліберальне та акцентує увагу на форму, а не зміст.

Досліджуючи осіб, що страждають на алкоголізм, учений-психіатр Морель увів поняття “закон трьох поколінь”, який допускає, що у третьому поколінні зазначених осіб спостерігається схильність до злочинів. До четвертого покоління потенціал розвитку вичерпується, рід закінчується. [16]. Дагдель вивчив родовід шести арештантів-родичів, предком яких виявився п'яниця, що жив у XVIII ст. Серед його нащадків виявлено 77 злочинців та 174 повії [17]. Серед нащадків п'яниці Ади Юке виявлено 181 проститутку, 76 злочинців, 142 деградовані особи [10]. Зловживання алкоголем накладає відбиток практично на всі головні сфери життєдіяльності особи: здоров'я, сімейні стосунки, виховання дітей, трудову діяльність, культуру, освіту, вільний час. Алкоголізм та п'янство дуже тісно пов'язані з правопорушенням. Сп'яніння стає причиною 50 % злочинів та 80 % хуліганських вчинків, 90 % підлітків скоїли агресивні злочини в нетверезому стані [3]. У цілому, до 75 % злочинів неповнолітні скоюють у стані наркотичного або алкогольного одурманення [15].

Директор соціальних програм аналітичного центру “Відкрита політика”, І. Жданова, головними викликами сучасного суспільства, що загрожують українській сім'ї, назвала безвідповідальність батьків, яку створює споживацьке суспільство, психологічно та морально агресивні нові медіа, загальноосвітні міграційні та глобалізаційні процеси. Про кардинальні зміни у світогляді свідчать соціологічні опитування, згідно з якими в 44 % молодих українців на першому місці кар'єра, хоча 20 років тому головною цінністю була сім'я [18].

Негативним моральним фактом сьогодення є поширення неповних сімей. В Україні кількість позашлюбних дітей у матерів віком до 30 років складає 12 % від кількості новонароджених, майже 1,5 мільйона дітей виховуються в неповних сім'ях [19]. За інформацією керівника Центру проблем сім'ї Державного наукового інституту розвитку сім'ї та молоді, А. Тарновської, у 2009 р. з 256 тис. зареєстрованих шлюбів розпалося 120 тис., 85 % українських дітей виховуються в неповних сім'ях. Головною причиною цього вважається відсутність чіткої державної політики в питанні сім'ї, відсутності образу сім'ї, яка складається з чоловіка та жінки, орієнтованої на двох і більше дітей [18]. Психологи стверджують, що діти, які виростили без батька, менше впевнені в собі, ніж їхні ровесники з повних сімей [12]. Діти, які виховуються в неповних сім'ях, на відміну від дітей, які виховуються в повних сім'ях, більш схильні до прогулювання занять, вживання алкоголю, наркотиків, ранньої небажаної вагітності та проблем із законом [20]. Про виникнення проблем виховання дітей у неповних сім'ях свідчать дані стосовно частки неповнолітніх із неповних сімей України, які перебували на обліку в органах кримінальної міліції у справах неповнолітніх, від загальної чисельності дітей, що перебувають на обліку, за роками, у %: 2002 р. – 25,5 %; 2003 – 25,2; 2004 – 25,9; 2005 – 26,4; 2006 – 28,2; 2007 – 29,1 % [11]. Відповідно, 10846 дітей з неповних сімей побували в 2007 р. у притулках, що склало 52,7 % від загальної кількості дітей, що побували у притулках. 1000 осуджених неповнолітніх, які відбували покарання у спеціальних виховних установах (виховних колоніях) на кінець 2007 р., до засудження виховувалися у неповних сім'ях, що складає 52,6 % від загальної чисельності неповнолітніх у виховних колоніях.

Моральний чинник впливає на стан суспільства в цілому. Вбачається безпосередній зв'язок моралі із практичним завданням зменшення рівня правопорушень неповнолітніх. Зростання її значення та ролі в державному управлінні є закономірним явищем, адже моральні цінності є важливими для державного управління процесом правопорушення неповнолітніх.

Управлінська діяльність держави у сфері суспільної моралі означена наявністю системи нормативно-правових актів, серед яких виділяють Закон України "Про захист суспільної моралі" від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV та постанову Кабінету міністрів України, яка затверджує Положення про Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі від 17 листопада 2004 р. № 1550. Комісія координує взаємодію органів державного управління у сфері захисту суспільної моралі. Загальними проблемами управління у галузі захисту суспільної моралі залишаються такі:

- низький рівень суспільної свідомості та участі громадян у процесах захисту суспільної моралі;
- відсутність чітких завдань у сфері захисту суспільної моралі в нормативних актах;
- розпорошення повноважень і відсутність механізмів координації [2].

Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі є експертним і контролюючим державним органом. Виконання експертної та контролюючої функції держави здійснюється з метою забезпечення належного

стану моралі в суспільстві, утвердження здорового способу життя, здійснення контролю над обігом продукції і видовищних заходів сексуального та еротичного характеру та таких, що пропагують жорстокість і насильство. Напрямами координації експертної комісії мають бути такі:

- законодавчий (вдосконалення законодавства у сфері захисту суспільної моралі);
- регуляторний (дозвільно-експертна та контрольно-інспекційна робота);
- профілактичний (формування та впровадження системи принципів, норм та правил, що сукупно утворюють суспільну мораль);
- просвітницький (оволодіння моральними нормами та правилами представниками цільових груп);
- науково-методичний (науково-методичне забезпечення) [5].

Основними функціями комісії є проведення експертизи продукції, видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру та продукції, що містить елементи або пропаганду культу насильства, жорстокості, порнографії; аналіз процесів і тенденцій, що відбуваються у сфері захисту суспільної моралі, розроблення для органів державної влади та органів місцевого самоврядування рекомендацій з їх правового регулювання; контроль за дотриманням законодавства у сфері захисту суспільної моралі; участь у розробці міжнародних договорів України з питань захисту суспільної моралі. Згідно із законодавством України, трансляція теле-, відео- і радіопрограм, що містять елементи еротики, допускається з 24 до 4 год., органи місцевого самоврядування мають повноваження скоротити час трансляції. Продаж або прокат продукції сексуального чи еротичного характеру дозволяється за наявності позитивного висновку Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі на кожен вид такої продукції, ліцензії та інших необхідних документів, визначених чинним законодавством.

Згідно з існуючим поняттям “структура управління” [6], структурою державного управління у сфері суспільної моралі є внутрішньо упорядкованою, ієрархічно побудованою системою органів державного управління та їх структурних підрозділів, що здійснюють діяльність у межах закріплених функцій. Виконання основних завдань розділено між органами державного управління. Організацію профілактики правопорушень серед неповнолітніх у контексті загально моральних цінностей і державний нагляд у сфері захисту суспільної моралі в межах своєї компетенції здійснюють Міністерство культури і мистецтв України, Міністерство охорони здоров’я України, Міністерство юстиції України, Міністерство освіти України, Міністерство внутрішніх справ України, Генеральна прокуратура України, Державна митна служба України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі та їхні представники на місцевому рівні. Місцеві органи виконавчої влади в Україні забезпечують виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян, реалізацію інших наданих державою повноважень здійснюють управління різними сферами суспільного життя, взаємодію з органами місцевого самоврядування і в

межах своїх повноважень видають акти, організують і контролюють їх виконання. Відповідно, місцеві органи виконавчої влади, що представляють центральні органи в області, районі та органи місцевого самоврядування, здійснюють безпосередню профілактику правопорушень неповнолітніх у контексті контролю за станом суспільної моралі.

Інструментарієм досягнення результатів в управлінні профілактикою правопорушень неповнолітніх виступають ресурси, методи та засоби. Необхідно зосередити увагу на важливості таких соціально-психологічних методів державного управління суспільною мораллю, як моральне та громадянське виховання, соціальна реклама, соціальний престиж, пропаганда. Моральне виховання виступає в якості первинної профілактики правопорушень неповнолітніх. Соціально-психологічні методи державного управління – це методи впливу на окремі особи, соціальні групи, спрямовані на морально-етичну сферу об'єкта управління [14].

Питання співвідношення та взаємозв'язку морального стану суспільства зі скоєнням правопорушень у середовищі неповнолітніх, на нашу думку, відноситься до питань безпеки країни. Управлінська діяльність держави у сфері культури та моралі не є ефективною. На даному етапі розвитку суспільства необхідно розробити нову стратегію із залученням наукових кіл України, наприклад загальнодержавну "Програму боротьби проти порушення суспільної моралі в Україні".

З наведеного вище можна зробити певні узагальнення і висновки. Проблема правопорушень неповнолітніх, яка набула в Україні загальнодержавного значення, формується під впливом моральних чинників. Ефективний моніторинг і контроль за станом суспільної моралі в системі державного управління, боротьба з негативними соціальними явищами сприятиме активізації профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Необхідною умовою цього є вдосконалення законодавства, що регламентує громадську мораль, переведення діяльності членів комісії у сфері захисту суспільної моралі на професійну основу та формування її структурних підрозділів на місцевому рівні. У країні потрібно створити кодекс, який повинен регламентувати суспільну мораль, оскільки чинне законодавство не є ефективним.

Мораль як форма суспільної свідомості пов'язана з вихованням, спадковістю, правопорушенням та тісно переплітається з правом на основі спільності бути засобами регулювання і оцінки вчинків індивіда. Інформаційні технології та інформаційне забезпечення в системі державного управління системою суспільної моралі, а також теоретико-правовий механізм регулювання виступають засобами профілактики правопорушення неповнолітніх. Одним із найактуальніших завдань державного управління України в контексті управління суспільством є формування нової, відповідальної еліти з високим ступенем морально-етичних норм. Заходи регенерації морального здоров'я нації є первинною профілактикою як найбільш ефективного та найдешевшого засобу боротьби з правопорушеннями. Запорукою ефективною профілактики є не лише інформаційне забезпечення громадськості, а також захист неповнолітніх від шкідливих інформаційних впливів, що передбачає пропаганду знань про вплив алкоголю, тютюну, наркотиків та інших речовин наркогенного характеру, механізми його впливу, наслідки порушення правових норм, ранніх, безладних статевих зв'язків, абортів. Завдання державного управління

забезпечити своєчасність отримання цих знань, окрім батьків, через навчальні заклади та засоби масової інформації. Вагомою стане допомога засобів масової інформації щодо ведення цікавих профілактичних телепередач, рубрик у молодіжних газетах, журналах. На наш погляд, в країні було б доцільно створити потужну антирекламу тютюну та алкоголю на противагу рекламі, яка пропагує алкоголь та тютюн серед населення. Взаємовідносини та взаємодія з громадськістю в системі державного управління суспільною мораллю, зокрема моралі неповнолітніх, як складової суспільної моралі є вагомим фактором боротьби з правопорушенням неповнолітніх.

Отже, вплив моральних чинників на злочинність неповнолітніх потрібно враховувати в контексті організації профілактики правопорушень місцевими органами виконавчої влади. Реалізація державної політики у сфері суспільної моралі, у поєднанні з адекватними педагогічними впливами сім'ї та цілого суспільства, формують комплексну систему профілактики правопорушень неповнолітніх. Перспективами подальших досліджень у даному напрямку стане пошук нових управлінських підходів оздоровлення суспільної моралі та дослідження ефективності нормативної бази у сфері її захисту.

Література:

1. Безплатні оголошення та реклама. – Режим доступу : <http://www.vashmagazin.com.ua/c72html>.

2. *Бойко М.* Сучасні тенденції формування суспільної моралі в Україні / М. Бойко. – Режим доступу : http://www.moral.gov.ua/_suchasni_tendenciji_0_1_0_1019_1.html.

3. Боротьба с груповими правонарушеннями несоввершеннолетних / И. П. Лановенко, А. Я. Светлов, А. И. Рошин [и др.]. – К. : Наук. думка, 1982. – 201 с.

4. *Вовк І.* Аборти серед підлітків України / І. Вовк. – Режим доступу : http://www.family-institute.org.ua/downloads/file/konferencia2005/abortionconf%5B2%5D_vovk_ukr.pdf.

5. Виступ в. о. Голови Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі М. І. Бойка на науково-практичній конференції в Академії Генеральної Прокуратури України. – Режим доступу : http://moral.gov.ua/_vistup_v_o_golovi_0_0_0_1015_1.html.

6. Державне управління і менеджмент : [навч. посіб. у табл. і схемах] / [Г. С. Одінцова, Г. І. Мостовий, О. Ю. Амосов та ін.]; за заг. ред. д-ра екон. наук., проф. Г. С. Одінцової. – Х. : Вид-во ХарРІДУ УАДУ, 2002. – 492 с.

7. *Заросинський О.* Запобігання наркоманії і токсикоманії серед неповнолітніх / О. Заросинський // Право України. – 2005. – № 2. – С. 59–62.

8. *Зеньковський В. В.* На порозі зрелості. Беседи с юношеством по вопросам пола / В. В. Зеньковский. – Клин, 2001. – 62 с.

9. *Зорин К. В.* Вино блуда. Грехи молодости или здоровье семи / К. В. Зорин. – М. : Сестричество во имя преподобномученицы Великой Княгини Елизаветы, 2004. – 111 с.

10. *Корочкин Л.* Генетика поведения человека и евгеника / Л. Корочкин. – Режим доступу : <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/MEN/NEWEVGEN.HTM>.

11. *Комарова Н.* Фактори ризику дітей, які залишилися без батьківської опіки. – Режим доступу : www.dipsm.org.ua/files/2008/12/stattiyakomarovoji1.doc.

12. *Лобановська Г.* Мати-одиначка – чи свідомий це вибір? / Г. Лобановська // Дзеркало тижня. – 2007. – № 6 (635). – 17 – 23 лютого.
13. Мораль. Інтернет словник. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C>.
14. Морально-етичні засади розвитку державної служби в Україні: Європейський і вітчизняний досвід : [монографія] / С. М. Сergyоїн ; О. В. Антонова ; І. І. Хожило [та ін.] ; за заг. та наук. ред. проф. С. М. Сergyоїна. – Дніпропетр. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – 290 с.
15. *Оржеховська В. М.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / В. М. Оржеховська. – К. : ВіАн, 1996. – 348 с.
16. *Оржеховська В. М.* Методика позбавлення неповнолітніх наркогенних звичок : [метод. посіб.] / В. М. Оржеховська. – К. : ІСДО, 1995. – 263 с.
17. *Пятницкая И. Н.* Пить – значит, не быть / И. Н. Пятницкая. – М. : Сов. Россия, 1987. – 150 с.
18. Сім'я – релігійний, соціальний та правовий аспекти. – Режим доступу : http://orthodoxy.org.ua/uk/dopovidi_ta_promovi/2010/02/17/30330.html.
19. Формування самосвідомості дитини молодшого шкільного віку в неповній сім'ї / О. М. Гурман // Психологічні науки : зб. наук. пр. – 2009. – № 48/2. – Ч. II. – С. 140–143. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpnapv/pedag_psihol/2009_48/09gomvns.pdf.
20. *Eby L.* Single Parents and Damaged Children: The Fruits of the Sexual Revolution / L. Eby, Ch. Donovan. – World & I. – 1993. – № 7. – P. 13.

Надійшла до редколегії 10.06.2010 р.